

מסקנות והמלצות מערכתיות

משבר הקורונה מציב בפני כלל הציבור בישראל, יהודים וערבים כאחד, מטרה עליונה משותפת: להדביר את המגפה ולהציל חיים, לשקם את המשק ואת החברה ולעבור לצמיחה. המשבר חשף את המשמעויות ואת ההשלכות העיקריות הבאות בנוגע לכלל האוכלוסייה בישראל:

- א. מדובר במשבר משולב, בריאותי, כלכלי, חברתי, תודעתי ופוליטי, האמור להימשך זמן רב, גם לאחר סיום תהליך החיסון נגד הנגיף. ככזה הוא מעורר אתגרים ניכרים לכל המדינה ולקהילותיה השונות לצד הזדמנויות שחובה עלינו למצותן.
- ב. המגפה חוצה גבולות וחברות ועל כן הייתה אמורה לחייב התייחסות מלאה ושווה מראשית התפרצותה לכלל קבוצות האוכלוסייה במדינה בכל התחומים: הסברה והנחיות בשפה המתאימה, בדיקות לגילוי נדבקים, שירותים רפואיים הולמים.
- ג. החוסן של הציבור הערבי, שחלקו באוכלוסיית המדינה 20 אחוזים, הוא עניין חיוני ברמה הלאומית. רמה נמוכה של בריאות הציבור והיעדר יכולת הרשויות המקומיות לקיים רציפות תפקודית ושגרת חיים תקינה במצב חירום מתמשך מעלים את הסיכון לתחלואה גבוהה ולשיבוש הפעילות הכלכלית והחברתית במדינה.

אתגרי משבר הקורונה בחברה הערבית ממשיכים להטריד והם כוללים בעיקר: צפיפות ותנאים חברתיים וכלכליים שמקשים לקטוע שרשראות הדבקה; תחלואה כרונית רחבה המעלה את החשש שככל שהמחלה תתפשט יהיו יותר חולים בקורונה; קושי לעודד אנשים לצאת למלוניות לבידוד; המשך שימוש נמוך בשירותים דיגיטליים או ויתור על מעקבים אחרי מחלות, כגון לב וסוכרת.

החברה הערבית ומנהיגותה המקומית, הארצית, הפוליטית והדתית, וכן ארגוני החברה האזרחית הראו בגל הראשון של המגפה רמה גבוהה של מעורבות ושל אחריות בשמירה על ההנחיות למניעת התפשטות המחלה. הדבר בא לידי ביטוי במידת שיתוף הפעולה והתיאום עם משרדי הממשלה השונים ועם כוחות הביטחון שפעלו בשטח. בגל השני של המגפה התנהגות הציבור הערבי הייתה שונה: בדומה לכלל הציבור במדינה חלה התרופפות בהיענות להוראות הריחוק החברתי ועטיית מסכות, שנבעה בעיקר ממצוקה כלכלית ומחוסר אמון בהנחיות משרד הבריאות וקבינט הקורונה

מאחר שהשתנו בתדירות גבוהה. נרשמה עלייה חדה בתחלואה ביישובים הערביים, שנבעה בעיקר מתופעת קיום החתונות ההמוניות ואירועים משפחתיים רבי משתתפים. העוצר הלילי המקומי שהוטל על שורה של יישובים "אדומים" בתחילת ספטמבר, והסגר הכללי שהוטל במחצית ספטמבר למשך כחודש, הביאו לצמצום ניכר בהיקף התחלואה בחברה הערבית, ונרשם הישג בקטיעת שרשראות ההדבקה. ראשי הרשויות המקומיות מילאו בשלב זה תפקיד מכריע בצמצום התחלואה: הם שיתפו פעולה עם פיקוד העורף, עם משטרת ישראל, עם מטה הקורונה ועם משרד הרווחה, הקימו והפעילו צוותים מקצועיים באמצעות תכנית הסיוע "בני חיל" וזכו להתייחסות רצינית של התושבים.

בד בבד עם הירידה בתחלואה, זוהתה בתחילת אוקטובר ירידה ניכרת בשיעור בדיקות הקורונה ביישובים הערביים בהשוואה לאוגוסט עקב שאננות הציבור, ועם הסרת הסגר הכללי במחצית אוקטובר זוהתה שוב מגמת עלייה בתחלואה בקורונה בחברה הערבית. זאת בעיקר עקב אי-הקפדה על הנחיות הבידוד וחידוש החתונות ההמוניות.

א. צעדים נדרשים עם התמשכות המשבר

סביר להניח שכל עוד משבר הקורונה נמשך, על היבטיו השונים, ימשיכו החברה הערבית והנהגותיה לגלות נכונות לשיתוף פעולה עם משרדי הממשלה ועם כוחות הביטחון, אך ייתקלו בקשיים חמורים לקיים רציפות תפקודית. נדרש, על כן, לנקוט צעדי התאוששות ושיקום של הרשויות המקומיות הערביות, לרבות הרשויות הבדואיות בדרום, ולהכשיר אותן לתפקד ולנהל את חיי היום-יום של האוכלוסייה במציאות זו, לצד צמצום נזקים בתחום הבריאותי, הכלכלי והחברתי.

בהיערכות הלאומית למציאות החדשה ובתכניות הממשלה שיגובשו בתחומים השונים, יש להביא בחשבון, באופן שוויוני, את החברה הערבית בישראל על כל חלקיה. נוסף לכך, יש לנקוט את הפעולות האלה בטווח המיידי בחברה הערבית:

הנגשת מידע והנחיות – להמשיך להנגיש לציבור הערבי מידע והנחיות של משרדי הממשלה מתוך הקפדה על שפה ערבית תקינה ואמינה, בכל אמצעי התקשורת הקיימים, בזמן אמת ובד בבד עם הפצתם לציבור היהודי. ראוי להקים מוקדים עירוניים טלפוניים או דיגיטליים נגישים בשפה הערבית. לצורך זה (ולצרכים אחרים) יש לקדם ולפתח את תשתיות התקשורת והאינטרנט ביישובים הערביים.

הסברה – להמשיך לקיים קמפיין הסברה ציבורי בשפה הערבית להדרכה ולחינוך בנוגע להתמודדות עם הנגיף, באמצעות רופאים, מובילי דעה ומנהיגי דת, ולהתייחס לכל קהילה על-פי מנהגיה, תרבותה וצרכיה. לפזורה הבדואית נדרשת הסברה פרטנית, רצוי בעל פה, באמצעות אנשי הדת ומנהיגי הקהילה עצמם, וכן רופאים מקרב השבטים והמשפחות המשמשים בעיני האוכלוסייה מודל לחיקוי.

מיסוד התיאום עם נציגי החברה הערבית – יש לקבוע דפוסים מתאימים להידברות ולשיתוף פעולה, וכן לנסח נהלי עבודה בחירום ובמצבי משבר מתמשכים בין משרדי הממשלה, משטרת ישראל ופיקוד העורף לבין המנהיגות הארצית והמקומית, הפוליטית והדתית של החברה הערבית. כן נדרש לגבש מחדש ולתרגל נהלי חירום שיותאמו למצבי חירום ומשבר שונים.

סיוע כלכלי – יש לסייע לרשויות המקומיות התלויות בארנונה ממגורים ומתקשות לספק שירותים לאוכלוסייה. בנוגע לסיוע לעסקים, לעובדים ולאוכלוסייה, יש לוודא שהמגזר הערבי נגיש לכל סוגי סיוע שמקצה המדינה וכי הוא שותף למאמצי ההיחלצות מהמשבר ולצמיחה (פירוט בהמשך).

ב. המלצות בתחום החוסן החברתי

לחיוזק החוסן של החברה הערבית לצורך התמודדות עם מצבי חירום בעתיד ויכולת חזרה לתפקוד מלא עם חלוף מצב החירום, נדרשות השקעות רחבות היקף שהמדינה תשקיע ברשויות המקומיות, ובמיוחד ברשויות הבדואיות בדרום, בתחומים האלה:

א. **שירותים רפואיים** – יש לנקוט אמצעים כדי למנוע התפרצות תחלואה עקב מחסור בתשתיות רפואיות. נדרש להגדיל את פריסת מד"א ביישובים הערביים, להפעיל מרכזי בדיקות ולאפשר ביצוע בדיקות דרך קופות החולים והרופאים בקהילה לאימות הנגיף. כמו כן, יש להעניק ייצוג לערבים בדרגי קבלת ההחלטות במשרד הבריאות ובמשרדי הממשלה הרלוונטיים להתמודדות במגפה, למנות דובר ערבי בכיר מטעם משרד הבריאות שיופיע מול הציבור הערבי כסמכות מקצועית בכירה ואמינה, ולעודד הופעה של רופאים ומומחי בריאות הציבור בערוצי התקשורת המרכזיים.

ב. **חינוך** – נדרשת הנגשה שוויונית של שירותים לתלמידים באמצעות לימוד מרחוק. הדבר מחייב שלבתי הספר, למורים ולתלמידים יהיו אמצעים מתאימים (מחשבים וחיבור אינטרנטי) ותכני חינוך ולימוד ייעודיים לחברה הערבית, וכי תינתן הדרכה מתאימה אשר לאופן הלימוד מרחוק.

ג. **רווחה** – נדרשת תמיכה באוכלוסיות מוחלשות, בפרט קשישים, נשים וילדים, העלולים להיות חשופים לאלימות במשפחה עקב סגר ממושך. בהקשר זה יש להגדיל את תקני העובדים הסוציאליים והפסיכולוגים ברשויות הערביות שיתנו מענה לאוכלוסייה.

ד. **שיטור ופיקוח עירוני** – מומלץ להקים יחידות שיטור עירוני ביישובים שבהם אין יחידות כאלה, ולהגדיל את התקנים של הפקחים העירוניים ברשויות המקומיות. על יחידות השיטור והפקחים יאצילו סמכויות מוגדרות לפעולתם בתחום האכיפה בשעת חירום.

ה. **אלימות ופשעה** – על המדינה להיענות לקריאה של החברה הערבית והנהגתה לסייע לה לעקור את נגע האלימות והפשעה החמורות שפשה בתוכה ומשבש את חייה כחברה. זאת, בשילוב כוחות בין מוסדות המדינה לבין החברה הערבית והנהגותיה, ובאמצעות תכנית ממשלתית מקיפה וחקיקה מתאימה.

ג. המלצות בתחום הכלכלי

אין לראות את החברה הערבית כמקשה אחת. משבר הקורונה המחיש את הצורך בסיוע יעיל וממוקד לנפגעים. זה נכון גם לכלל החברה בישראל. בהיעדר הבחנה מוזרם לאזרחי המדינה כסף רב באופן רוחבי (כגון מענק לכל אזרח ותשלום חל"ת גם למי שיכול לשוב לעבודה), בשעה שהיכולת התקציבית לבצע מהלכים רוחביים לאורך זמן מוגבלת. חשוב במיוחד לזהות את האזרחים שנפגעו מהמשבר שלא נזקקו עד כה לסיוע של רשויות הרווחה, ולסייע להם כדי למנוע מהם מלהתדרדר לקשיי קיום. על הממשלה לנקוט אמצעי סיוע ובקרה לחברה הערבית הנהוגים במגזר היהודי, באותן שכבות חברתיות-כלכליות ובהתאם לרמת המצוקה. בתוך כך חשוב שערביי ישראל לא יישארו מאחור גם בשלב ההיחלצות מהמשבר.

כדי להתמודד עם אתגרי התעסוקה בחברה הערבית יש צורך בהתאמה של ההון האנושי ובהכוונתו למקצועות מבוקשים במשק. באמצעות הכשרות אפשר לבצע התאמות מסוימות. למשל, שיפור רמת האוריינות הדיגיטלית, בייחוד בקרב נשים, עשוי לסייע במעבר לעבודה מן הבית ולאפשר השתלבות בתעסוקה. ברם, לשם תפנית של ממש בפריור העבודה של המגזר ערבי נדרש מאמץ רב-שנים. על כך מעידים תוצאות סקרי פיזה. לתפנית כזו נדרש שינוי עמוק במערכת החינוך במגזר הערבי. כמו כן נדרש לחזק את השליטה בשפה העברית, להרחיב את מרכזי ההכוונה התעסוקתיים, לחזק את תשתיות תחבורה ולשפר את תשתיות התקשורת והדיגיטל במגזר הערבי. במהלך שנת 2021 חיוני למצות את יתרת התקציבים של תכנית החומש 922 ואת תקציבי תכנית הפיתוח 1480 ליישובים הבדואים בצפון. יש להכין תכנית חומש חדשה למגזר הערבי שתכנס לתוקף בתחילת 2022.

הצורך בהקמת אזורי התעשייה בלט בתקופת הקורונה לא רק משום שמקומות אלה ישמשו מקום עבודה קרוב למקום המגורים, אלא גם כמקור הכנסה חשוב לרשויות הערביות. על הצורך הזה קיימת הסכמה רחבה.¹³⁹ כאמור, בתכנית החומש 922 הוקצו תקציבים לאזורי התעשייה בשפרעם, בנצרת, באיכסאל, ברינה, בדיר חנא, בכפר ברא ובכפר קמא.

ד. המלצות בתחום הפעלת כוחות הביטחון

תקופת משבר הקורונה התאפיינה בנוכחות גבוהה ורצופה של כוחות הביטחון (משטרת ישראל ופיקוד העורף) ביישובים הערביים. הנוכחות ביישובים אלה, במיוחד של חיילים

לבושי מדים, היא מופע נדיר שלא נראה כמותו בעשורים האחרונים, מלבד בעת מלחמת לבנון השנייה בקיץ 2006, אז הנוכחות הצבאית לא זכתה לתהודה ובולטות ציבורית ותקשורתית. גם הנוכחות המשטרתית, שאינה זרה לציבור הערבי (לבטח בנוגע לנוכחות פיקוד העורף), הייתה מסיבית באופן ניכר לעומת תקופות שגרה.

פעולות רשויות המדינה ביישובים הערביים בימי הקורונה, לרבות פעולות הסיוע בתחום הבריאותי, אכיפת הנחיות הבריאות, הגשת סיוע הומניטרי לנזקקים וחלוקת מארזי מזון, וכן הנגשת פורטל החירום הלאומי בשפה הערבית – כל אלה התקיימו תוך תיאום בין משרדי הממשלה, מד"א, משטרת ישראל ופיקוד העורף לבין המנהיגות הערבית הארצית וראשי הרשויות המקומיות.

כך, בימי הקורונה התגלו משטרת ישראל ופקע"ר בעיני החברה הערבית כגופים אפקטיביים והוגנים, הדואגים לסדר ולשלום הציבור **ביישובים הערביים וביישובים היהודיים באותו אופן**.

הניתוח המובא בעבודה זו מעיד על הדברים הבאים, שיש בהם כדי להבטיח אכיפה משטרתית ופעילות יעילה של כוחות הביטחון:

א. תיאום פעילותם של כוחות הביטחון ובעיקר פקע"ר עם ראשי הציבור הערבי ועם המנהיגות הארצית והמקומית, לרבות המנהיגים הדתיים, הייתה משמעותית לגיוס הציבור להישמע להנחיות משרד הבריאות ולהוראות משרדי הממשלה במהלך תקופת החירום.

ב. תחושת השוויון בהפעלת תקנות והוראות החירום כלפי כל קבוצות האוכלוסייה במדינה – יהודים, ערבים וזרים – מסייעת לבניית האמון כלפי כוחות הביטחון.

ג. תגבור כוחות המשטרה ונוכחותם ביישובים הערביים הוא יעיל בשמירה על הסדר הציבורי.

ד. אכיפה משטרתית למניעת התקהלויות והפרת צווים לריחוק חברתי צריכה להיות מיושמת באופן שוויוני ולהתבצע בשותפות ובתיאום עם המנהיגות המקומית.

ה. יש להימנע מהצבת חיילים לצורך אכיפת סגר על יישובים ערביים. במקרה שלא יהיה מנוס מכך, יהיה נכון להציבם ללא נשק, במדי משטרה או בלבוש אזרחי.

ו. יש להימנע מהצבת כוחות צבא בתוך יישובים ערביים שיוחלט על הטלת סגר בהם בשל תחלואה גבוהה. במקרה שלא יהיה מנוס מכך, יהיה נכון להציבם בלבוש אזרחי.

פעילות המשטרה ביישובים הערביים במסגרת המאבק בקורונה, שהתקבלה בברכה וזכתה להערכה של החברה הערבית ושל הנהגתה הארצית והמקומית, עשויה לתרום, בתנאים מסוימים, לתפנית חיובית ביחסים שבין החברה הערבית למדינה. לכך חשיבות רבה, במיוחד נוכח גל הפשיעה והאלימות בחברה הערבית, שלא שכך גם בתקופת הקורונה. אפשר לקבוע על רקע זה כי שיקום הלגיטימציה ואמון הציבור

הערבי במשטרת ישראל וקיום שיתוף פעולה עימה אפשריים ומועילים לציבור הערבי עצמו. יעדים חשובים אלה ניתנים להשגה אם החברה הערבית ומנהיגיה יגיעו להכרה שמשטרת ישראל מחויבת לקיים ביישוביה שיטור ואכיפה שוויוניים (Equality in Policing) בימי שגרה ולא רק בעיתות חירום. זו הזדמנות חשובה למשטרת ישראל לפרוס תחנות ולקיים נוכחות ביישובים הערביים, באותו סדר גודל כמו ביישובים היהודיים. אפשר להניח שהרושם החיובי שהותירה פעילותם של כוחות הביטחון ביישובים הערביים בימי הקורונה עשוי לחזק את המגמה הקיימת בעשור האחרון של עלייה בשיעור התגייסותם של בני החברה הערבית ובנותיה לשירות (הלאומי)-אזרחי. רוב המתנדבים בחברה הערבית לשירות זה מוצבים ביישוביהם ועוסקים בסיוע לאוכלוסייה המקומית. כמה מהם מוצבים בבתי חולים ובתי משפט, ואחרים ממלאים מגוון תפקידים בתחומי החינוך, הרווחה, הבריאות, בסיוע לקשישים, בחינוך למניעת אלימות, ומשתלבים בכוחות ההצלה והחירום. ברור שמגמה חיובית זו תהיה תלויה במידה רבה בגישה הכללית שתתפתח במדינה – בממסד ובציבור הרחב – כלפי החברה הערבית בישראל. בתנאים המסתמנים, כנראה למשך זמן של תעסוקת חסר, גם במגזר הערבי גובר הסיכוי להתנדבות צעירים ערבים למסגרות אלה. יש לעשות מאמץ הסברתי ממוקד בעניין זה, ולוודא שיינתנו תמריצים קונקרטיים לאלה שיתנדבו.

ה. מסקנות ותובנות ברמה הלאומית

התנדויות בהיקפי התחלואה בנגיף הקורונה במדינה, בכלל זה בחברה הערבית, מעידה על כך שמדובר במשבר בריאותי, כלכלי, חברתי ופוליטי מתמשך, בעל השלכות ארוכות טווח בתחומי הכלכלה והחברה. המשבר מציב אתגר חמור לביטחון הלאומי, ועל הנהגת המדינה והציבור היהודי להכיר בכך שלחברה הערבית שמור תפקיד חיוני בהתמודדות עם אתגר זה, והדבר מחייב את שילובה בתהליכי קבלת ההחלטות ובתכנון תכניות ברמה הלאומית לניהול המשבר ולעמידה באתגריו.

משבר הקורונה הוכיח כי ללא אנשי הרפואה והבריאות מקרב החברה הערבית (רופאים, אחיות, רוקחים ואנשי סיעוד), וללא שיתוף פעולה בינם לבין החברה וצוותי הרפואה היהודים – המאבק במגפה והמאמצים להצלת חיים בישראל היו סופגים מכה אנושה. הצוותים הרפואיים של היהודים ושל הערבים פעלו כ"חיילים במערכה" המשותפת במגפה. מציאות זו המחיש להנהגה ולחברה בישראל כי שיתוף פעולה בין כל קבוצות האוכלוסייה במדינה והבטחת הזכות לבריאות לכולם, היא הדרך להתגבר על המגפה, ומכאן שאין מקום לגזענות ולהדרה חברתית, כלכלית או פוליטית כלפי הציבור הערבי, אלא לסולידריות ולשוויון בכל התחומים.

נראה כי שתי החברות מכירות ומעריכות את העשייה של האחת לטובת השנייה בהתמודדות עם המשבר, ולפיכך קיימת חשיבות שמנהיגים משתי החברות יציגו בהבלטה

את חלקן במאבק במגפה ואת הסולידריות שהן גילו זו כלפי זו. כך למשל, במשבר היו גילויי סולידריות של הציבור הערבי כלפי החברה היהודית. ראשי רשויות מקומיות וחברי כנסת ערביים עמדו על הצורך להפיל את החומות המדומינות שמפרידות בין היהודים לערבים. כמה מהם הציעו להגיש סיוע לתושבי בני ברק ואף להעמיד את מוקד החירום שהקימה התנועה האסלאמית בכפר קאסם (שבו 150 רופאים, עורכי דין ורואי חשבון) לטפל בפניות הציבור החרדי.

המשבר אומנם אינו מסיר את המתחים האידאולוגיים-הלאומיים הקיימים בין היהודים לערבים במדינה, אך הוא מהווה הזדמנות לראות את המשותף הרב הקיים בין הרוב היהודי למיעוט הערבי, ולבחון מחדש את המדיניות ואת היחס כלפי הערבים. המשבר כבר תורם לטיפול רגשות של אהדה, של אמפתיה ושל שותפות גורל, המאפשרים לשתי החברות לראות זו את זו באור אנושי חיובי, והוא יוצר הזדמנות להעמקת ההשתלבות החברתית והפוליטית של הערבים בחברה הישראלית.

לפיכך, נכון מבחינת הממשלה בעת הזו ועל רקע המשבר, לנפץ סטריאוטיפים ודעות קדומות ולהביא לשיפור הזיקה והקשרים המעשיים בין המדינה והרוב היהודי לבין המיעוט הערבי על בסיס של שוויון וכבוד הדדי. להחמצת שעת הכושר שהזדמנה עלולות להיות תוצאות חמורות בטווח הקצר והארוך, ואלה יובילו לקיטוב חברתי. אפליה בתחומים חיוניים כמו בתחום שירותי הרפואה, הרווחה והחינוך, עלולה להעמיק את תחושת הקיפוח ואת חוסר האמון של הציבור הערבי כלפי המדינה; פגיעה כלכלית חמורה עלולה להוביל להעמקת הפער הכלכלי, להאטת תהליכי ההשתלבות בחברה ובכלכלה במדינה ולאלימות גוברת; שימוש בכוח מופרז לאכיפת תנאי הבידוד באמצעות כוח משטרה או צבאי עלול להוביל לעימותים אלימים ולקרע עמוק בין שתי החברות; המשך הדה-לגיטימציה של הציבור הערבי והדרתו החברתית והפוליטית עלולים להביא לניכור ולהקצנה פוליטית. כדי למנוע זאת, על הממשלה לקדם מדיניות לגישור על הפערים התשתיתיים והכלכליים הקיימים בין החברה הערבית לחברה היהודית, ולקבוע כיעד לאומי השתלבות חברתית וכלכלית מלאה של הערבים במדינה, כאזרחים שווי זכויות וחובות. זאת, מתוך התרחקות מאפליה ומהדרה על רקע אתני ובלימת יוזמות חקיקה המכוונות להדרת הערבים.

לסיכום, נקיטת המדיניות המומלצת אינה רק מחובתה של המדינה כלפי כל אזרחיה בעת משבר מחירף וממושך, אלא היא עשויה לחזק מאוד את המגמה הגוברת בקרב מרבית האזרחים הערבים בנוגע לשילובם במדינה בכל התחומים. התנהלות שוויונית בהצטרפות ובמעשה מול האזרחים הערבים יכולה לסייע להם בהתמודדותם עם המגפה, ולעודד אותם לראות במדינה כשלחם ולמענם.